

ΤΙΜΗ 5€ ΤΕΥΧΟΣ 146 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2023

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Τζίνα Πολίτη από τον
ΜΙΑΤΟ ΠΕΧΛΙΒΑΝΟ

Κώστας Ζέπος από τον
ΣΩΤΗΡΗ ΝΤΑΛΗ

Ζακ Ζυλλιάρ από τον
ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΡΟΜΑΙΝ ΓΚΑΡΥ

Είμαστε όλοι ελέφαντες!

ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΜΠΑΤΖΗΣ, PIERRE BAYARD, ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΜΑΤΙΝΑ-ΙΩΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ΜΑΡΙΛΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
και ένα γράμμα του ΡΟΜΑΙΝ ΓΚΑΡΥ

Ισραήλ: ο νέος αντισημιτισμός
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΑΛΑΤΣΟΣ

Γιον Φόσσε, Νόμπελ Λογοτεχνίας
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

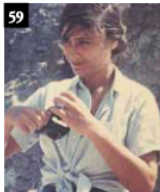
Άαρον Άππελφελντ: η επανασυμφιλίωση
ΜΙΧΑΗΛ ΜΟΔΙΝΟΣ

Γκουίντο Μορσέλι: η εξαχνωση του ανθρώπου
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΙΑΜΟΥΡΑΣ

Η ποίηση των κινηματογραφιστών
ΤΑΚΗΣ ΣΠΕΤΣΙΩΤΗΣ

Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister:
ο ιατροφιλόσοφος Ευστάθιος, ο Λασσάνης, οι τέκτονες...
Συνέντευξη στον ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

Στο εξώφυλλο: Ο Ρομαίν Γκαρύ από τον Αλέκο Παπαδόπουλο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

8 ΔΙΑΛΟΓΟΣ
«Ανήκαν ή όχι στον Χριστό τα ρούχα που φορούσε;» – ΠΕΡΙΚΛΗΣ Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ
.....

14 ROMAIN GARY – Γράμμα στον ελέφαντα (διήγημα)
.....

18 ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΑΛΑΤΣΟΣ – Η νέα έξαρση του αντισημιτισμού
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΙΓΕΛΗΣ – Ο θεατρικός Γιον Φόσσε
ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ – Γεννάειος Βιβλιοθήκη, Οκτώβριος 2023
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΡΟΔΟΤΟΥ –
Η Τζια Χατζημπασιγιάνη-Sangmeister, η έρευνα και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός (συνέντευξη)
ΤΑΚΗΣ ΣΙΠΕΤΣΙΩΤΗΣ – Η ποίηση των κινηματογραφιστών
ΑΔΑΜ ΤΟΟΖΕ – Πώς ο covid κλόνησε την παγκόσμια οικονομία
ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΤΑΛΗΣ – Γκρήκλিশ 3: στο μπιτόμπαρο
.....

Ρομαίν Γκαρύ
42 PIERRE BAYARD – Είναι οι ελέφαντες αλληγορικοί;
48 ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΜΠΙΑΤΖΗΣ – «Κατά βάθος, είμαι κι εγώ ελέφαντας»
50 ΜΑΡΙΛΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – Γεννημένος για να ξεχωρίσει
52 ΜΑΤΙΝΑ - ΙΩΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ – Ένας ρατσιστής σκύλος
54 ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ – Romain Gary / Philip Roth: εξιστορώντας την «κρίση εφηβείας γύρω στα εζήντα»
.....

59 ΜΙΑΤΟΣ ΠΕΧΑΙΒΑΝΟΣ – Τζίνα Πολίτη (1930-2023)
62 ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ – Κώστας Ζέπος (1931-2023)
64 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ – Ζακ Ζυλλιάρ (1933-2023)
69 ΒΥΡΩΝ ΚΑΡΥΔΗΣ – Χιώτες στο Λονδίνο
76 ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΑΜΑΝΤΗ – Ο πόλεμος των κουμπιών
78 ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΟΔΙΝΟΣ – Το δύσκολο ταξίδι της επανααμφίλωσης
80 ΗΛΙΑΣ ΚΑΦΑΟΓΛΟΥ – Το χάρισμα της τρέλας
82 ΟΥΡΣΟΥΛΑ ΦΩΣΚΟΛΟΥ – Οι αρετές της συντομίας
84 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ – Το ΑΣΕΠ και η κακοδιοίκηση
86 ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΛΗΣ – Ελλάδα, Γερμανία, συμμαχία
88 ANNA GRIBA – Ο Άνταμ Ζαγκαγιέφσκι και η πλούσια πολωνική παράδοση
90 ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΑΗ – Η άγνωστη ιστορία της Λέλας Καραγιάννη
94 ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ – Μια φορά ήταν ένας μόνος του
.....

Στήλες
93 ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ, ΝΙΚΟΣ ΨΑΡΡΟΣ –
Μια ένδειξη για την εσχολογική φύση του εξελικτικού χρόνου
95 BREVIS IN LONGO,
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – Ανοιχτό λογοτεχνικό εργαστήριο
96 ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ,
ΛΑΚΗΣ ΔΟΛΓΕΡΑΣ – Η Αθήνα των πετροπολέμων
98 ΣΥΜΠΤΩΣΕΙΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ – Το διήγημα της ανησυχίας του Βουτυρά

Η Ιλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, η έρευνα και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός

Συνέντευξη στον ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΗΡΟΔΟΤΟΥ

Η Ιλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister είναι καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Σπούδασε Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές (νεοελληνική φιλολογία, ιστορία νοτιοανατολικής Ευρώπης, εθνολογία) στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, από το οποίο έλαβε και τον διδακτορικό τίτλο της. Εργάστηκε σε ερευνητικά προγράμματα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Αθήνα) και του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Δίδαξε στα Πανεπιστήμια της Βόννης και της Βιέννης, και από το 2002 έως σήμερα στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Υπήρξε υπότροφος του Ωνασείου Ιδρύματος και της Dr. Günther Findel-Stiftung (Wolfenbüttel) και διετέλεσε Visiting Research Fellow του Πανεπιστημίου του Princeton. Έχει λάβει το βραβείο Ελένης και Πάνου Ψημένου της Ακαδημίας Αθηνών (2022).

Η έρευνά της εστιάζεται στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και στον πρώιμο Ρομαντισμό. Εξετάζει τη νεοελληνική γραμματεία και την ευρωπαϊκή ταξιδιωτική γραμματεία στο διεπιστημονικό πλαίσιο της φιλολογίας, της ιστορίας των ιδεών και των εννοιών, της πολιτισμικής ιστορίας και της ιστορίας του βιβλίου. Για τα αντικείμενα αυτά έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα και βιβλία.

Η αφορμή για τη συνομιλία μαζί της, που ακολουθεί, ήταν η βράβευση του έργου της *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου. Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη τον όψιμο Διαφωτισμό* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2021) από την Ακαδημία Αθηνών (Βραβείο Ελένης και Πάνου Ψημένου, 2022). Συνομιλήσαμε μαζί της για μερικά από τα ζητήματα που γνωρίζει άριστα: για τον τεκτονισμό τα προεπαναστατικά χρόνια, για τη μόδα του 18ου αιώνα, για τον ιατροφιλόσοφο Ευστάθιο Αθανασίου

Στέφανος Παπαδόπουλος

Η καθηγήτρια Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister.

και για τον Γεώργιο Λαοσάνη και, μέσω αυτού, για το προεπαναστατικό θέατρο – και βέβαια, δι' όλων αυτών, για τον Διαφωτισμό, ιδίως για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Και για την ιστορική έρευνα, που δεν εντυχεί στην αντιμετώπισή της από τους κρατικούς θεσμούς της παιδείας.

Το κείμενο της συνομιλίας μας ακολουθεί:

Κυρία Χατζηπαναγιώτη -Sangmeister, για ποιους λόγους στραφήκατε από τη νεότητά σας στη μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού;

Θα έλεγα μάλλον από ποιους δρόμους, παρά λόγους. Τελειώνοντας τις πτυχιακές σπουδές μου, έτυχε να διαβάσω το *Πνεύμα των Νόμων* (1748) του Μοντεσκιέ και εντυπωσιάστηκα αρνητικά από τη θεωρία

του για την επίδραση του κλίματος στη διαμόρφωση των κοινωνιών και των πολιτισμών. Η διαίρεση της γης σε τρεις ζώνες από τις οποίες μόνο η εύκρατη (όπου βρίσκονταν η Γαλλία και η αρχαία Ελλάδα) εννοούσε την ανάπτυξη ενός «ανώτερου» πολιτισμού, ενώ στις άλλες δύο, στη θερμή και στην κρύα, οι άνθρωποι ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένοι σε πολιτισμική καχεξία, με έκανε να ενδιαφερθώ για το ζήτημα της πρόσληψης του Άλλου. Επειδή ο Μοντεσκιέ είχε στηριχθεί σε αφηγήσεις ταξιδιωτών, η θεωρία του με οδήγησε να μελετήσω την εικόνα και τα στερεότυπα για τους Έλληνες στα περιηγητικά κείμενα του 18ου αιώνα. Από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό στράφηκα αργότερα στον νεοελληνικό, χωρίς να εγκαταλείψω τον πρώτο που αποτελεί πάντα το γενικό πλαίσιο της έρευνάς μου.

Αν και συγκυριακή, η αρχική επιλογή μου αποδέχτηκε εξαιρετικά γοητευτική. Από τα μέσα του 17ου έως τα μέσα του 19ου αιώνα, συγκρούονται κοσμοθεωρίες, φιλοσοφικά και πολιτικά μοντέλα, αναδύονται ο συνταγματισμός και τα έθνη-κράτη – είναι η εποχή κατά την οποία η Ευρώπη μεταβαίνει στη νεωτερικότητα και διαμορφώνεται ο πυρήνας σημερινών συλλογικών ταυτοτήτων και νοοτροπιών. Είναι χρόνια αλλαγών και μεγάλων προσδοκιών και για τον Νέο Ελληνισμό. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός (1700-1821) συνειρμίζει την ερευνητρια και τον ερευνητή του και για έναν άλλο λόγο: καθώς το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιακού υλικού και των χειρογράφων που σώζονται δεν έχουν μελετηθεί, η έρευνα επιφυλάσσει εκπλήξεις και ανακαλύψεις, ευνοεί τη διεπιστημονικότητα και την πρωτοτυπία, οδηγεί σε νέες ή ενδελεχέστερες ερμηνείες.

Ήδη κατά τον 18ο αιώνα, την εποχή της διάδοσής του, ο τεκτονισμός βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο συνομισολογικών αφηγήσεων. Γιατί;

Γενικά ο μυστικός εταιρισμός, όχι μόνο ο τεκτονισμός, προσέλκυσε και προσελκύει τη συνομισολο-

γία. Το «μυστήριο» που περιέβαλε τον τεκτονισμό στηρίχθηκε αφενός στο γεγονός ότι η πρόσβαση στις στοές (με εξαίρεση κάποιες τελετές) απαγορευόταν στους μη μνημένους, αφετέρου στο ότι η ιεραρχία των μελών και η συναστροφή τους στις στοές είχαν στο επίκεντρό τους το «μυστικό» και τον βαθμό γνώσης του. Το περιεχόμενο του «μυστικού» ποίκιλλε ανάλογα με τον τύπο του τεκτονισμού και της στοάς. Στις στοές με κοινωνικά αστικό και πνευματικά ορθολογικό χαρακτήρα, το «μυστικό» δεν ήταν παρά ένας ανθρωπολογικός-φιλοσοφικός προβληματισμός για την πορεία του ανθρώπου προς την τελείωση. Άλλες στοές (συνήθως αριστοκρατικές κοινωνικά) προσέδιδαν στο «μυστικό» έναν μυστικιστικό χαρακτήρα, καλλιεργώντας στοιχεία από την παράδοση του νεοπλατωνισμού, του ερμητισμού και της αλχημείας.

Η προϋπόθεση της μήσης και η ύπαρξη ενός «μυστικού» με ενίοτε μυστικιστικές διαστάσεις διαμόρφωσαν ένα κλίμα μυστηρίου το οποίο εκμεταλλεύτηκαν οι συνωμοσιολογίες που άρχισαν να κατα-

σκευάζονται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα από ανθρώπους της Εκκλησίας και συνεχίστηκαν μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης από εκφραστές του απολυταρχικού κράτους. Οι πρώτοι, βλέποντας στον τεκτονισμό που πρόσβενε τον ντεϊσμό (την πίστη σε ένα ανώτατο ον, αρχιτέκτονα του σύμπαντος) μια θρησκευτική αίρεση, στιγματίσαν τους τέκτονες ως αρνησθρησκούς. Οι δεύτεροι, αναγνωρίζοντας στις μυστικές εταιρείες έναν μη ελεγχόμενο χώρο διαμόρφωσης διαλόγου και, άρα, κριτικού πολιτικού λόγου, στιγματίσαν τους τέκτονες –που πρόσβεναν μάλιστα την ισότητα– ως συνωμότες και ανατροπείς του Παλαιού Καθεστώτος.

Τα κίνητρα λοιπόν των συνωμοσιολογικών αφηγήσεων ήταν ιδεολογικά. Ενδεικτικό είναι, άλλωστε, ότι ο τεκτονισμός δεν ήταν τόσο μυστικός, όσο τον παρουσιάζαν. Μετά το 1750, όταν το κίνημα είχε πλέον διαδοθεί σε όλη την Ευρώπη, όποιος ενδιαφερόταν μπορούσε εύκολα να μάθει για τις δραστηριότητες των στοών είτε από τα σχετικά βιβλία που κυκλοφορούσαν ευρέως, είτε από τους ίδιους

τους τέκτονες, καθώς δεν έκρυβαν τότε την τεκτονική τους ιδιότητα.

Τι ήταν ο τεκτονισμός, με λίγα λόγια, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού;

Ο μέσος τύπος στοάς κατά την εποχή του Διαφωτισμού ήταν ένας χώρος συνάντησης και διαλόγου ο οποίος λειτουργούσε με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του τεκτονισμού, όπως αυτές ορίζονταν από το καταστατικό κείμενό του, τα *Συντάγματα* (1723) του σκότου τεροκήρυκα J. Anderson: την ισότητα, την ανεξθρησκία, την ηθική και πνευματική καλλιέργεια του ατόμου, τη φιλανθρωπία, τον πατριωτισμό και τη φιλία. Αρχές, δηλαδή, που ταυτίζονταν με κεντρικές αξίες και αιτήματα του Διαφωτισμού και της αστικής τάξης.

Για να κατανοήσουμε την κοινωνική λειτουργία του τεκτονισμού, πρέπει να έχουμε κατά νου τα στεγανά και τους αυστηρούς περιορισμούς που οριοθετούσαν τη συναστροφή μεταξύ ατόμων από διαφορετικές τάξεις. Στις στοές αίρονταν οι περιορισμοί αυτοί σε μεγάλο βαθμό, καθιστώντας δυνατή την επικοινωνία και τον διάλογο.

Η κοινωνική συναστροφή, αλλά και οι συμβολισμοί που κυριαρχούσαν στη διακόσμηση, στα τυπικά και στις τελετουργίες και των στοών, εξοικείωναν τα μέλη τους με τις θεμελιώδεις αρχές του τεκτονισμού και με τις νεωτερικές νοοτροπίες και συμπεριφορές που συνεπάγονταν. Η μύηση στον τεκτονισμό ευνουσία, στο συλλογικό επίπεδο, τη διαμόρφωση ενός ημι-δημόσιου διαλόγου και κριτικής, συμβάλλοντας στη δημιουργία της δημόσιας σφαίρας. Στο ατομικό επίπεδο, έφερνε το υποκείμενο σε επαφή με καιριές νεωτερικές ιδέες και με τον Διαφωτισμό, προωθώντας, έτσι, την πολιτική συνειδητοποίησή του και καθιστώντας το δεκτικό σε ερεθίσματα που αφορούσαν την κοινωνική και εθνική χειραφέτησή του.

Η Φιλική Εταιρεία είχε τεκτονικό χαρακτήρα;

Ο ίδιος ο Εμμανουήλ Ξάνθος γράφει ότι η μύησή του στον τεκτονισμό του ενέπνευσε την ιδέα της ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας και ότι η οργάνωσή της είχε ως πρότυπο τις τεκτονικές στοές. Ο τεκτονισμός εξοικείωσε, λοιπόν, όσους

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ**
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

www.cup.gr

info@cup.gr

[CreteUniversityPress](https://www.facebook.com/CreteUniversityPress)

[@cup_gr](https://www.instagram.com/cup_gr)

[@CreteUniPress](https://www.twitter.com/CreteUniPress)

SUSAN ENGEL
**Η ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ**

NEIL SHUBIN
ΑΠΑΙΤΕΙΤΑΙ ΣΥΝΑΡΜΟΛΟΓΗΣΗ
Αποικιοκρατώντας
4 δισεκατομμύρια χρόνια ζωής

ZEYNEP PAMUK
**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΟΙ
ΕΙΔΗΜΟΝΕΣ**
Η επιστήμη στη δημοκρατική κοινωνία

Έλληνες συμμετείχαν σε αυτόν με την οργάνωση μυστικών εταιρειών και με συνωμοτικές πρακτικές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τους βοήθησε να δημιουργήσουν την υποδομή για τη μυστική επικοινωνία και δράση, που ήταν απαραίτητες για να προετοιμαστεί η Επανάσταση. Η Φιλική Εταιρεία, παρά τα στοιχεία που έχει δανειστεί από τον τεκτονισμό (ιεραρχία, σύμβολα, τελετουργίες κ.ά) και παρά τον μυστικό χαρακτήρα της, δεν είχε τεκτονικό, αλλά επαναστατικό-πολιτικό χαρακτήρα.

Πώς προσέγγισε το φαινόμενο η ιστοριογραφία στο παρελθόν και ποιες είναι οι σύγχρονες κατευθύνσεις της επιστημονικής έρευνας;

Η παλαιότερη ιστοριογραφία ασχολήθηκε ελάχιστα με την ιστορία του ελληνικού τεκτονισμού. Η έλλειψη ενδιαφέροντος ήταν συνέπεια της δαιμονοποίησης του τεκτονισμού, αλλά και των δυσκολιών στον εντοπισμό πηγών. Οι τελευταίες είναι λίγες και, επιπλέον, διάσπαρτες σε αρχαία διαφόρων χωρών, γιατί ο ελληνικός τεκτονισμός αναπτύχθηκε προεπαναστατικά κυρίως εκτός του ελληνικού χώρου. Πάντως, σημαντικοί ερευνητές (Κ. Δημαράς, Α. Αγγέλου, Β. Παναγιωτόπουλος) ή τέκτονες με ενδιαφέρον για την ιστορία (Π. Κρητικός), είχαν υποδείξει την ανάγκη να ερευνηθεί το κίνημα και η σχέση του με τη Φιλική Εταιρεία και έγραψαν κάποια πρώτα άρθρα.

Την τελευταία εικοσαετία, η έρευνα μελετά τα αρχαία διαφόρων στοών στα Επτάνησα, στη Ρουμανία, στην Κεντρική Ευρώπη, στη Γαλλία, Ιταλία και Ρωσία, για να εντοπίσει τους Έλληνες τέκτονες-εξετάζει την επίδραση του τεκτονισμού στην πνευματική και ιδεολογική συγκρότησή τους, διερευνά τα δίκτυα (λ.χ. επαγγελματικά) στα οποία εντάχθηκαν μέσω των στοών και το πώς τα χρησιμοποίησαν. Εξετάζει, επίσης, τη φιλελληνική δράση τεκτονικών δικτύων κατά την Ελληνική Επανάσταση (έρανοι, αποστολή φιλελλήνων πολεμιστών και πολεμικού υλικού, περιθαλψή προσφύγων, διπλωματική υποστήριξη, κ.ά.).

Το 2021 κυκλοφόρησε η μονογραφία σας για τον ιατροφιλόσοφο Ευστάθιο Αθανασίου. Φέτος εκδώσατε και παρουσιάσατε

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

Πορτρέτο του Γεωργίου Λασσάνη, αγνώστου σχεδιαστή. Ο Κοζανίτης Λασσάνης (1793-1870), που έζησε στη Λειψία, στο Ιάσιο, στο Βουκουρέστι και στην Οδησό, ανέπτυξε δραστηριότητα ως συγγραφέας, δραματογράφος και δάσκαλος. Είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία και συμμετείχε στην Επανάσταση του 1821 στη Μολδοβλαχία ως Ιεροολοχίτης και μέλος του στενού περιβάλλοντος του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ενώ το 1828-1829 έλαβε μέρος στις τελευταίες μάχες του Αγώνα στην Αττική. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους κατέλαβε υψηλά αξιώματα, μεταξύ άλλων διετέλεσε και υπουργός Οικονομικών (1836-37). Η εικόνα προέρχεται από το βιβλίο του Αριστοτέλη Χρ. Κωστόπουλου, *Μορφές Μακεδόνων αγωνιστών του '21*, Αθήνα 1973.

σε έναν τόμο κείμενα του δραματουργού Γεωργίου Λασσάνη. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις προσεγγίζετε πρόσωπα της «δεύτερης γραμμής» του Νεοελληνικού Διαφωτισμού; Ποια είναι η σημασία της μελέτης έκκεντρων μορφών για την ιστορία των ιδεών;

Ας διευκρινίσουμε ποιοι είναι οι άνθρωποι της «δεύτερης γραμμής»: εκείνοι για τους οποίους ακόμη και οι ειδικοί γνωρίζουν ελάχιστα ή τίποτα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ζωή και η δράση τους δεν ενδιαφέρουν την έρευνα. Αντιθέτως, οι έκκεντρες μορφές μάς βοηθούν να προσδιορίσουμε τους μέσους όρους. Είναι τα παραδείγματα που χρειαζόμαστε, δίπλα σε εκείνα της «πρώτης σειράς», για να φτάσουμε συγκριτικά και επαγωγικά σε μια βαθύτερη και ακριβέστερη κατανόηση και γνώση του Διαφωτισμού και του πρώιμου Ρομαντισμού –

αλλά, βάσει των μεθοδολογικών αυτών αρχών, και κάθε εποχής και κινήματος.

Για τον Ευστάθιο Αθανασίου γνωρίζαμε προηγουμένως μόνο το όνομά του και γράφτηκαν 326 σελίδες για τον Λασσάνη διαθέταμε βιογραφίες που δεν ξεπερνούσαν τις 5-6 σελίδες και τώρα έχουμε μια προσωπογραφία 220 σελίδων. Τι δείχνουν οι αριθμοί;

Οι αριθμοί δείχνουν όχι μόνο ότι τα πρόσωπα της «δεύτερης γραμμής» δεν είναι αμελητέα, αλλά και ότι σώζεται υλικό που τα αφορά – αρκεί να το αναζητήσουμε επιμονα. Μελετώντας το, βελτιώνουμε τα δεδομένα μας για γνωστά γεγονότα και φαινόμενα, ανακαλύπτουμε γεγονότα ή φαινόμενα που δεν είχαν εντοπιστεί, και μετράμε το βελιγνές και τη διάδοσή τους. Ο Αθανασίου, λ.χ., καθώς αποδείχθηκε τυπικός εκπρόσωπος των ιατροφιλοσόφων, ανέδειξε μια

ολόκληρη κοινωνική ομάδα που διεδραμάτισε καίριο ρόλο στη διάδοση του Διαφωτισμού και της τότε σύγχρονης επιστημονικής γνώσης στην ελληνική κοινωνία. Η έρευνα για το πρόσωπό του ανέδειξε, ακόμη, ένα καίριο φαινόμενο που δεν είχε προσεχτεί: τις απαρχές της ιατρικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας και της επαγγελματοποίησης της ιατρικής στα τέλη του 18ου αιώνα. Ο Λασσάνης μάς βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα το προεπαναστατικό θέατρο, να εντοπίσουμε νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία, την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και την αυστριακή φυλάκιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τα φιλελληνικά δίκτυα και την ανάδειξη του Όθωνα σε βασιλιά του ελληνικού κράτους. Επίσης, τόσο ο Λασσάνης, όσο και ο Αθανασίου μάς προσφέρουν σημαντικά παραδείγματα για το πώς συντέλεστηκε η πρόσληψη πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού και για το πώς και πότε εισήλθε η λογοτεχνία του Sturm und Drang και ο Ρομαντισμός στον ελληνικό χώρο.

Στο έργο σας για τον Ευστάθιο Αθανασίου αναφέρεστε στον αμφιλεγόμενο Κυριάκο Πολύζο, αντίπαλο του Αθανασίου, με δράση στο δίκτυο του Ρήγα Βελεστινλή στη Βιέννη. Σημειώνετε ότι ετοιμάζετε ειδική μελέτη. Ποια είναι τα κύρια ερωτήματα αυτής της νέας έρευνας;

Το κεντρικό ερώτημα είναι πότε και πώς εμφανίζεται στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και ειδικότερα στην ελληνική κοινωνία ο πολιτικός ριζοσπαστισμός του Διαφωτισμού που εκφράζεται με τη Γαλλική Επανάσταση. Το ερώτημα δεν είναι νέο. Ο Λ. Βρανούσης, ο Π. Κιτρομηλίδης, η Ο. Κατσιαρδή-Hering και άλλοι σημαντικοί μελετητές το εξέτασαν σε σχέση με τον Ρήγα. Χρειαζόμαστε τώρα και την προοπτική των συνοδοιπόρων του ή άλλων ομοϊδεατών. Ποιοι ήταν αυτοί; Οι δρόμοι και η δράση τους; Η πνευματική και ιδεολογική συγκρότησή τους; Σε ποια κοινωνικά και γεωγραφικά δίκτυα μάς οδηγούν;

Ο Κυριάκος Πολύζος είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσωπικότητα, επειδή δεν είναι γραμμική. Ως φοιτητής της Ιατρικής στη Χάλκη «κατέδωσε» τη μήση του Αθανασίου στον τεκτονισμό σε τυρναβίτες εμπόρους, με αποτέλεσμα να διακόψουν την υποτροφία που του έδιναν, και, λίγο αργότερα

ρα στη Γένα, φαίνεται ότι πληροφορούσε τις αρχές για τις κινήσεις των φοιτητών. Όμως, το 1796 στη Βιέννη συνεργάστηκε με τον Ρήγα και το 1799 στο Ιάσιο ηγήθηκε μιας ομάδας οπαδών της Γαλλικής Επανάστασης. Στις αρχές του νέου αιώνα έγινε γιατρός του Αλή Πασά και κήρυττε την αθεία στα Γιάννενα. Λίγο μετά, χάθηκε μυστηριωδώς. Έπεσε, ίσως, με το αλόγο του σε ένα ηπειρώτικο φαράγγι.

Κατά τα τελευταία έτη σχεδιάσατε και εποπτεύσατε τα Ερευνητικά Προγράμματα «Ζέφυρος» και «Φαναριώτικα και Αστικά Στιχογραήματα» τα οποία χρηματοδοτήθηκαν αντιστοίχως από το Ίδρυμα Στέβιας Ιωάννου και το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Σε ποιο βαθμό χρησιμοποιήσατε την ψηφιακή τεχνολογία και ποια ήταν η ανταπόκριση των ειδικών μελετητών, αλλά και των περιηγητών του διαδικτύου;
Ο «Ζέφυρος» είναι μια διαδικτυακή βάση δεδομένων με κατηγοριοποιημένες πληροφορίες για την Κύπρο από ξενόγλωσσα περιηγητικά κείμενα (15ος-18ος αι.). Το πρόγραμμα «Φαναριώτικα και

Αστικά στιχογραήματα» αφορούσε τα ομώνυμα, δημοφιλή στιχογραήματα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, που αποτελούν ποσοστιαία μάλλον το ισχυρότερο είδος της τότε νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μελετήθηκαν 55 χειρόγραφα και 12 έντυπα, εντοπίστηκαν 1652 στιχογραήματα και πλήθος παραλλαγών, και συγκροτήθηκε η απαραίτητη υποδομή για την έρευνά τους: Σχολιασμένος Κατάλογος Πηγών, Ευρετήριο Πρώτων Στίχων, Ανθολογία. Έχουν αναρτηθεί στη σελίδα του προγράμματος στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου Κύπρου.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο προγραμμάτων είναι ότι δημιουργήσαν εργαλεία υποδομής για την έρευνα σημαντικών ζητούμενων της φιλολογικής και ιστορικής έρευνας, συνδυάζοντας εξειδικευμένες γνώσεις από τους παραδοσιακούς φιλολογικούς κλάδους (βιβλιογραφία, κωδικολογία, παλαιογραφία, εκδοτική, λογοτεχνική θεωρία) με σύγχρονες ψηφιακές τεχνολογίες. Τα εργαλεία αυτά είναι ελεύθερα προσβάσιμα στο διαδίκτυο, στη διάθεση όλων. Επιπλέον, ο σχεδιασμός των προγραμ-

μάτων ή/και το λογισμικό τους λειτουργούν ως πρότυπο ή ακόμη και εργαλείο για περαιτέρω συναφή προγράμματα. Για παράδειγμα: το λογισμικό του «Ζέφυρου» είναι μια σύγχρονη βάση δεδομένων που διαρκώς επεκτείνεται με νέα κείμενα από ιδρύματα και φορείς (Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη και προσεχώς Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις) που διαθέτουν συλλογές περιηγητικών κειμένων για διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου και εκπονούν σχετικά ερευνητικά προγράμματα. Παράλληλα, εκπαιδευτικοί, ερευνητές και ιδιώτες χρησιμοποιούν τις πληροφορίες από τον «Ζέφυρο» είτε στη διδασκαλία, είτε για να μελετήσουν το παρελθόν της Κύπρου ή την ταξιδιωτική γραμματεία.

Τι ενδιαφέρον έχει για την ιστορία το ερώτημα της «μόδας» στα ενδύματα;

Καταρχάς, θα διέκρινα τον –ας τον ονομάσουμε– ενδυματολογικό συρμό από τη μόδα. Ο πρώτος αφορά τη λεγόμενη «παραδοσιακή φορεσιά». Διαπιστώνεται σε εποχές και κοινωνίες στις οποίες η εξωτερική εμφάνιση του ατόμου καθορίζο-

νταν από ηθικές και κοινωνικές νόρμες που διατυπώνονταν κανονιστικά μέσω κρατικών ή εκκλησιαστικών διαταγμάτων. Αυτά όριζαν την αμφίεση των υπηκόων ή πιστών ανάλογα με τη θρησκεία, το φύλο και την κοινωνική τάξη. Η ένδυση οπτικοποιούσε τότε χαρακτηριστικά της ταυτότητας του ατόμου που περιέγραφαν τη θέση του στο συλλογικό σώμα: τη γεωγραφική και τοπική καταγωγή, τη θρησκεία, το φύλο, την οικονομική και κοινωνική κατάστασή του. Στο πλαίσιο αυτό, ο ενδυματολογικός συρμός εκδηλώνονταν ως κυρίαρχη προτίμηση για συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στα υφάσματα (ύλικό, χρώμα, μοτίβα) ή για το πώς φοριούνταν κάποια κομμάτια της ενδυμασίας (ζωνάρι, μαντήλι κ.ά.). Δεν αφορούσε τη μορφή, τον σχεδιασμό των ρούχων. Ο ενδυματολογικός συρμός παράλλασε· δεν διαφοροποιούσε.

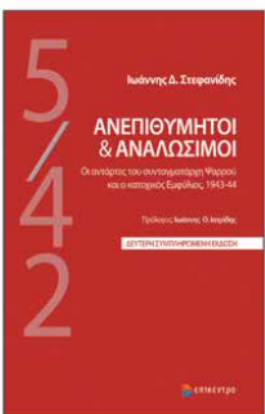
Η μόδα, πάλι, συνδέεται με τη μετάβαση στην «ευρωπαϊκή» αστική ενδυμασία. Πρόκειται για ένα νεωτερικό φαινόμενο, όπως δείχνει και το γεγονός ότι η λέξη «μόδα» εμφανίστηκε στα ελληνικά μόλις κατά τον 18ο αιώνα. Προϋπόθεση

εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ

Χρήστος Κανελλόπουλος
Η δική της στενής αυτοάμυνας

Η πολυκόστη δική της Στενής Αυτοάμυνας με τους 67 κατηγορούμενους έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1947 και οδήγησε σε 52 θανατικές καταδικές, από τις οποίες εκτελέστηκαν οι 47. Το πρακτικά της συγκροτούν ένα συγκλονιστικό ντοκουμέντο.

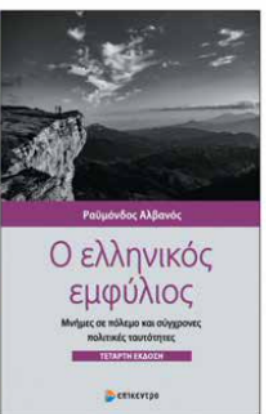
Ιωάννης Δ. Στεφανίδης
Ανεπιθύμητοι & Αναλώσιμοι

Το βιβλίο ρίχνει φως στο τραγικό τέλος μιας ανεξάρτητης οργάνωσης Αντίστασης και του ηγέτη της, συνταγματάρχη Υψηρού. Συνδυάζονται με άλλα συμβόλινα της περιόδου 1943-44, η αντιμετώπιση της ΕΚΚΑ-5/4/2 από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, φημίδια το ξεπρόσωπο του Αντάρτικου από την Αντίσταση προς τον απροκάλυπτο Εμφύλιο.

Μανώλης Κανδυλάκης
Αντάρτικες εφημερίδες στη Βόρεια Ελλάδα 1946-1949

Οι ειδησιακές και οι τερατολογίες που δημοσιεύουν οι αντάρτικες εφημερίδες προκαλούσαν ενθουσιασμό, όταν όμως τα γεγονότα τις διέψευδαν γίνονταν επαινούντες για το ηθικό των ανταρτών. Το βιβλίο καταγράφει τη δύναμη του Πάπου και τον κίνδυνο, όταν τον διαχειρίζονται άπειροι, και βαρβαροί αντάρτες...

Ραϊμόνδος Αλβανός
Ο ελληνικός εμφύλιος

Ένα ταξίδι σε ένα δύσκολο παρελθόν. Μια πρόσκληση ενδοσκόπησης και κριτικής ανάλυσης των βεβασιωτήτων και των εθνικών που έχουμε τόσο για τον εαυτό μας όσο και για τους άλλους.

Αθήνα: Ασκληπιού 21 • τηλ.: 210 3811077 | Θεσσαλονίκη: Πλατεία Ναυαρίνου 9 • τηλ.: 2310 256146 | e-mail: books@epikentro.gr | www.epikentro.gr

για τη διαμόρφωση του φαινομένου ήταν η απελευθέρωση της αμφίσεως από τον κρατικό ή εκκλησιαστικό έλεγχο και η ανάδυση του νεωτερικού υποκειμένου. Η εξωτερική εμφάνιση αναδείχθηκε τότε σε σημαντικό εργαλείο της προβολής της ατομικής ταυτότητας και της αυτοσκηνοθεσίας του υποκειμένου. Τα ενδύματα, οι κομμώσεις ή το μακιγιάζ άρχισαν να «τσιτάρουν» προγενέστερες αμφίσεις και να ανακαλούν, έτσι, αισθητικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά που συνδέονταν με αυτές. Για παράδειγμα: τη δεκαετία του 1770 εμφανίστηκε η ανδρική μόδα «αλά Βέρθερος» που παρέπεμπε στα ρούχα του ομώνυμου ήρωα του Γκαίτε και στον αισθαντικό και επαναστατικό χαρακτήρα του· κατά τη Γαλλική Επανάσταση το παντελόνι των οπαδών της παρέπεμπε στην ενδυμασία των ναυτικών της Μασσαλίας, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα η γυναικεία ενδυμασία σε στυλ «empire» (με το ψηλό μπούστο και με τα αραχνούφρανα υφάσματα που κόστισαν τη ζωή σε πολλές καλλονές που απηφούσαν τον χειμώνα) παρέπεμπε στο αρχαίο ελληνικό ένδυμα. Οι ενδυματολογικοί κώδικες έγιναν, λοιπόν, στα χρόνια του Διαφωτισμού πολύ πιο σύνθετοι, καθώς οπτικοποιούσαν πλέον ατομικά στοιχεία της ταυτότητας του υποκειμένου – στοιχεία της κοσμοθεωρίας, της ιδεολογίας και της αισθητικής του.

Ενδυματολογικός συρμός ή μόδα, τα φαινόμενα ενδιαφέρουν τόσο την οικονομική ιστορία (παραγωγή και εμπόριο νημάτων, υφασμάτων και ενδυμάτων) και την ιστορία της τεχνολογίας (τεχνικές, εργαλεία, μηχανήματα), όσο και την πολιτισμική ιστορία και την ιστορία των ιδεών. Οι τελευταίες, αναλύοντας τους ενδυματολογικούς κώδικες, ανασυστήνουν κοινωνικές, ηθικές και αισθητικές αξίες ή αντιλήψεις για το σώμα και την ηλικία του, για το γυμνό και το ντυμένο, την ασκητικότητα και την πολυτέλεια, το οικείο και το θνητό, το θηλυκό και το αρσενικό, ή για το συμβατικό και το ριζοσπαστικό, και παρακολουθούν τις μεταβολές τους. Μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η χρήση των ενδυματολογικών κωδικών στη λογοτεχνία.

Πώς βλέπετε σήμερα το πεδίο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού;
Αν σκεφτούμε ότι η έρευνα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού απα-

Onassis Library

Ο Ευγένιος Βούλγαρης, εικονογράφηση αγνώστου από έκδοση του 1865. Παρά τη συμβολή του στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, εκδοτικά δεν έχει ευτυχήσει αφού, σύμφωνα με την Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, η αλληλογραφία του παραμένει ανέκδοτη ως σύνολο. Αναλογίες υπάρχουν και με την αλληλογραφία του Αδαμάντιου Κοραή, που αν και εκδομένη, δεν έχει ευρετηριαστεί, πόσο μάλλον σχολιαστεί.

ριθμεί λίγες μόνο δεκαετίες, τα επιτεύγματά της είναι σπουδαία. Η οικονομική και κοινωνική ιστορία, η ιστορική δημογραφία, η έρευνα για τη Διασπορά και την Επανάσταση,

έχουν προσφέρει πολλές στιβαρές μελέτες. Λιγότερη έμφαση έχει δοθεί στην έρευνα της γραμματείας. Διαθέτουμε μεν μια καλή υποδομή στη βιβλιογραφία, και άρα στην

ιστορία του βιβλίου, όχι όμως στην εκδοτική και στην προσωπογραφία. Τα φαναριώτικα στιχογραφήματα εκδίδονται μόλις τώρα, ενώ πολλά κείμενα εξακολουθούν να κρύβονται σε χειρόγραφα. Η αλληλογραφία του Ευγένιου Βούλγαρη παραμένει ανέκδοτη ως σύνολο, ενώ εκείνη του Αδαμάντιου Κοραή, αν και εκδομένη, δεν έχει ευρετηριαστεί, πόσο μάλλον σχολιαστεί. Μια σύγχρονη, επιστημονική βιογραφία δεν διαθέτουμε για κανέναν από τους δύο. Τέτοιες ελλείψεις δυσχεραίνουν την έρευνα της πολιτισμικής ιστορίας, της ιστορίας των ιδεών, της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας.

Η ανάγκη για αρχαιακή έρευνα, για μελέτη χειρογράφων και για έργα υποδομής είναι επιτακτική. Ωστόσο, η κρίση στις ανθρωπιστικές σπουδές και η συνεπαγόμενη απώλεια βασικών ερευνητικών δεξιοτήτων, ο ανταγωνισμός για τη μακρύτερη λίστα δημοσιεύσεων και το κυνήγι του θεαματικού επίκαιρου (απόρροιας του επισφαλούς βιοπορισμού των νέων ερευνητών), αλλά και η ψευδαίσθηση έρευνας που δημιουργεί η χρήση της τεχνητής νοημοσύνης στους μη εξοικειωμένους και με άλλες μεθόδους, όλα αυτά απομακρύνουν την έρευνα από τη συστηματική αξιοποίηση των πηγών και υπονομεύουν την εγκυρότητα των ερμηνευτικών σχημάτων της. Οι καιροί δεν επιτρέπουν, δυστυχώς, να συμμαριζόμαστε την αισιοδοξία του Διαφωτισμού! ■

ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΙΛΙΑΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER

Γεώργιος Λασσάνης, *Η Φυλακή, Ταξιδιωτικές Σημειώσεις*, Επιμ. Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (Αθήνα 2023)

Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλόσοφου Ευστάθιου. Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη του όψιμου Διαφωτισμού (Ηράκλειο 2021)

Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία τον 18ου αιώνα (Αθήνα 2010)

Ευγένιος Βούλγαρης, *Έκθεσις τής Ταυρικής Χερσονήσου ήτοι τής λεγομένης Μικράς Ταταρίας*, Επιμ. Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (Αθήνα 2008)

Griechenland, Zypern, Balkan und Levante. Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts [= *Ελλάδα, Κύπρος, Βαλκάνια και Λεβάντε. Μια σχολιασμένη βιβλιογραφία της ταξιδιωτικής γραμματείας τον 18ου αιώνα*] (2 τόμ. Eutin 2006)

,Graecia Mendax'. Das Bild der Griechen in der französischen Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts [= *«Ελλάδα ψεύτρα». Η εικόνα των Ελλήνων στα γαλλικά περιηγητικά κείμενα τον 18ου αιώνα*] (Βιέννη 2002)

Επίσης, επιμελήθηκε επιστημονικά –μόνη ή με συναδέλφους– τους συλλογικούς τόμους:

Φαναριώτικα και αστικά στιχογραφήματα στην εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Αθήνα 2013)

Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση (Ηράκλειο 2015)

Λογοκρισία και έλεγχος ιδεών από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας έως το Σύνταγμα του 1844 (Αθήνα 2018)